

УДК 811.161.2:81'42

Н. О. Дорогович

**ОКАЗІОНАЛЬНІ НОМІНАЦІЇ, МОТИВОВАНІ ПРЕЦЕДЕНТНИМИ
ІМЕНАМИ, У ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ ІВАНА ХМІЛЯ**

У статті розглядаються експресивні можливості відонімних форм множини, утворених на базі прецедентних феноменів, у поетичних текстах Івана Хмеля.

Ключові слова: граматична категорія числа, експресивність, онім, прецедентний феномен.

У сучасному парадигмальному просторі лінгвістики важливе місце відводиться дослідженню різних аспектів зв'язку між прецедентними феноменами та мовною діяльністю, зокрема художньою репрезентацією картини світу мовною особистістю (праці Ю. Караулова, К. Серажим, Г. Вокальчук та ін.). Прецедентний феномен являє собою „компонент знань, позначення та зміст якого добре відомі представникам

певної етнокультурної спільноти, актуальний і використовуваний в когнітивному й комунікативному плані“ [5, с. 591]. Опираючись на кваліфікаційні ознаки прецедентних феноменів [2, с. 216; 6, с. 129], дослідники говорять про певний „загальнонаціональний інваріант“ прецедентного феномена [6, с. 130]. У цьому ключі актуальною та малодослідженою є проблема співвідношення узуального та індивідуально-авторського в процесі актуалізації прецедентних феноменів у свідомості мовної особистості. Відповідно актуальним є дослідження засобів смислових трансформацій прецедентних знаків у художньому тексті.

Метою статті є аналіз експресивних можливостей оказіональних відонімних плуративів, утворених на базі прецедентних феноменів, засвідчених у поетичному словнику Івана Хмеля. Додамо, що творчість українського письменника Івана Хмеля (Василя Лагодюка-Бойтика, 1897–1974 рр.) була викреслена з контексту української літератури ХХ ст. через виразне національно-патріотичне спрямування та опозиційний характер стосовно радянського режиму. Саме тому художні тексти автора до сьогодні залишаються практично не дослідженими.

Прецедентні знаки (вербальні позначення прецедентних феноменів) належать до важливих смислових компонентів тексту. Уведення прецедентних знаків у художній текст зазвичай супроводжується прирошенням смислу, у результаті чого відповідний текстовий відрізок характеризується підвищеною інформативністю та інтенсифікованою виразністю (експресивністю). Великий пласт номінативних прецедентних знаків представлений власними назвами, що являють собою, так би мовити, вербалізовані знаки культури. У семантиці онімів сконцентровані лінгвальні та енциклопедичні відомості, а також психологічні, емоційні, афективні моменти, ідеологічна спрямованість назви й особливості її сприйняття [7, с. 323], історично усталені асоціації, стереотипи, пов'язані зі сприйняттям референта в певному лінгвокультурному середовищі чи в окремих соціальних групах. Саме тому оніми, що позначають важливі й актуальні в національно-культурному просторі постаті чи об'єкти, здатні переходити до розряду прецедентних імен.

Одним із найважливіших засобів індивідуально-авторських трансформацій смислу прецедентних знаків, виражених власними назвами, повторимо, є утворення форм множини. В аналізованих текстах засвідчені відонімні плуративи, утворені від прецедентних імен на позначення українських і світових державних та політичних діячів ХХ ст., історичних постатей доби козаччини, князів доби Київської Русі, окремих історичних постатей Античності, культурних діячів, місць масових заслань та ув'язнення, місць національних трагедій, а також відонімні новотвори біблійного походження. Важливо акцентувати на тому, що прецедентні феномени зберігаються в когнітивній базі у вигляді набору мінімізованих національно детермінованих уявлень (інваріант) [1, с. 150], однак у мовній практиці відповідні прецедентні знаки можуть доповнюватися різноманітними емотивно-оцінними смисловими нашаруваннями. Суб'єктивний аспект сприйняття прецедентів мотивується як загальнонаціональним, так і індивідуальним досвідом, світоглядними переконаннями, аксіологічними орієнтаціями мовця (автора). Так, у мовотворчості І. Хмеля різко негативним – порівняно з радянським художнім і політичним дискурсом – є варіант сприйняття таких ПІ, як *Сталін, Ленін, Хрущов / Микита, Берія, Ковпак, Горький*.

Відповідні похідні пліуративи зберігають негативну конотацію: *Хатини по селаш / Обдерті, он глянть, / І світять дірками / Хрущовим, як дань, / І навіть не плачуть / Вже люди, – дарма! – / Сльозам бо народнім / „Не вірить Москва!“* [10, с. 192].

Такі новотвори, як зазначає Ж. Колоїз, „відрізняються від вихідних не тільки формальними, а й семантичними показниками: унаслідок подібних дериваційних процесів індивідуальні плани змісту переходять до розряду загальних“ [3, с. 198]. Особливо яскраво це простежується на матеріалі прецедентних імен, джерелом яких є Біблія. Традиційні символічні семи зберігають похідні від онімів *Ірод* (‘жорстокість’), *Пилат* (‘несправедливість’, ‘жорстокість’), *Юда / Іскаріот* (‘зрада’), *Каїн* (‘братовбивство’), *Содом, Гомора* (‘розпуста’, ‘безбожність’, ‘сваволя’): *Я люблю Тебе, Боже, любов’ю душі, / Як Отця, що Життя дав і Волю. / Та пощо Ти пустив поміж нас торгашів, / Отих **Каїнів** диких з Москвою?!* [10, с. 33]; *Нехай пострашить ще червоний Ганібал / Прогнилий, вільний світ байдужістю **Пилатів**: / Ми вірні до кінця завітам, що складав / У Завтра Новес – Христос на хрест розп’ятий...* [9, с. 180]; *І хай нас гноблять, поки **Юд** / Поміж хрещеним світом мають* [10, с. 141]; *І хто живий, хапай за кріс – / Гони рознуздану потвору! / Бо гріх їх пекло переріс, / Усі **Содоми і Гомори**!...* [9, с. 51].

Контекстуальними синонімами лексем *Іроди*, *Пилати* виступають відонімні похідні *Брути* (Брут – римський політичний діяч I ст. до н. е., співучасник вбивства Юлія Цезаря), *Нерони* (Нерон – римський імператор I ст., відомий своєю жорстокістю): *А защо! – запитать би **Брутів**, / Хто їм таке ось право дав / Тих батьківців з родючих степів, / З землі козацької краси – / Дівчат, жінок, синів Мазени / Проводити в новий ясар?* [10, с. 145]; *Поглянь: весна – краса навколо. / Усе співає – птаство, діти, – / А там, удома: поле голе, / І кров рубінами на квітах, / Як то було ще – „во дні они“, / За тих **Пилатів**, чи **Неронів** ...* [10, с. 197]. Відонімні похідні, співвідносні з формою множини відповідних антропонімів, набувають символічного відтінку значення. Вони позначають не конкретних осіб, а групу денотатів, об’єднаних за певною узагальненою ознакою на основі суб’єктивно-об’єктивного авторського бачення. Ця ознака в тексті, зазвичай, має імпліцитний характер, однак її легко декодувати за умови наявності в реципієнта достатніх фонових знань. До таких експресивних інновацій зазвичай можна підібрати нейтральний відповідник – загальноживану назву, що експлікує ознаку, яка лежить в основі деривації. Так, зафіксованій (двічі) в аналізованих текстах okazіональній лексемі *Чингізхани* відповідає узуальна синонімічна назва „завойовники“: – *Ми будем свідками – ось, ось гряде доба, / Яка у порох рознесе червоних **Чингізхани**!* [9, с. 156].

Позитивним аксіологічним наповненням у текстах І. Хмеля характеризуються похідні від прецедентних імен українських діячів – виразників національної ідеї та борців за права українців (саме ця ознака є ключовою в процесі переосмислення відповідних антропонімів): *Хмельницькі, Хмелі* (Хміль – народнопоетична назва Богдана Хмельницького), *Богуни, Виговські, Мазети, Гамалії* та ін. Прецедентне ім’я *Гамалія* пов’язане передусім із творчістю Т. Шевченка, на що вказує алюзія на рядки з поеми „Гамалія“ (*Попереду Гамалія / Байдаком керує* [11, с. 161]): *Море Синє, море Чорне, / Слава й гордість рисичів! / Україна непоборна / Неподоланих синів... / Колисало ти **Олегів*** (ідеється, очевидно, про Олега Віщого. – Н. Д.), / *Свя-*

тослава буйну рать... / Їх на хвилях білогривих / Несло славу здобувать / Запорожців-очайдухів, / Синів гордого Дніпра, / **Гамаліїв** з байдаками, / Сагайдачного Петра [10, с. 169].

Денотативно-конотативне наповнення прецедентних імен Б. Хмельницького та І. Богуну в мовотворчості І. Хмеля близьке до української фольклорної традиції, сформованої, головним чином, на основі пісень та дум (пісні „Чи не той то хмель“, „Гей, не дивуйте, добрії люди“, „У Винниці на границі“, „Ой з-за гори чорна хмара“, думи „Хмельницький і Барабаш“, „Іван Богун“ та ін.). Конотативний аспект імені *Мазепа* в українській лінгвокультурі, як відомо, мотивований двома варіантами сприйняття самого прецедента: І. Мазепа як зрадник Московського царства (офіційна позиція СРСР) та І. Мазепа як борець за цілісність та самостійність Української держави, визволення її з-під Московського протекторату [4, с. 1432]. Саме другий варіант (позитивна оцінка) – як позиція національно свідомої частини українського суспільства – репрезентований у мовотворчості І. Хмеля: *Жита половіють, / Розспівався степ. – / Бір задумавсь, мріє / Про своїх Мазеп...* [10, с. 210]. У семантиці цього новотвора актуалізуються семи ‘послідовник’, ‘борець’, ‘герой’, що зближує її з оказіональними лексемами *Хмелі* / *Хмельницькі*, *Богуни*, *Виговські*: *То до бою прокинувся степ, / То сини буйних Хмелів, Мазеп / Із хижакських лабет, як орли, / Свої крила до тебе зняли...* [9, с. 108]; *...Ув Едем той рідний / Хмелів і Мазеп, – / Чусте? – Дуднить вже / Богунами степ!..* [9, с. 232]; *Збудив би клекомом весь степ – / Хмельницьких, Виговських, Мазеп, / З Полісся ген, аж по Кубань...* [10, с. 61].

Із-поміж відоміх пліоративів, похідних від прецедентних імен, виокремлюється група номінацій на позначення місць масових застрел та ув’язнення, відомих у XVI–XX ст. (переважна більшість із них – метонімічне позначення концентраційних таборів, що існували на території Німеччини, Польщі, СРСР у XX ст.): *Сахаліни, Сибіри, Колими, Воркути, Берези Картузькі / Берези, Дахави, Аушвіци, Казахстани*. Уведення таких новотворів значно посилює комунікативно-прагматичне навантаження висловлення: *По Колимах, по Воркутах, Обі, Сахалінах. / От де, Батьку, наша воля, Доля України!..* [10, с. 48]; *А край і нарід у ярмі / У своїй масі автохтона, / В Березах, Аушвіцах, тюрмі, / Або по Колимах червоних...* [9, с. 53]. Експресивний потенціал цих номінацій може посилюватися за рахунок введення близьких за семантикою біблійних прецедентних імен-символів: *Людина лиш одна в природі цій на гріх / Свою красу святую стоптала у болото: / І рве віками цвіт – на глум собі й на сміх – / Іде все по кістках з Голготи на Голготу... / Жорстоко топчучи б прокльоном на устах – / В Березах, Соловках, Дахавах і Катинях... / Замість Людини там – Іскаріот – уста, / І плід один – то гріх, – гадюки по святинях...* [9, с. 81].

Комунікативно-прагматичне навантаження пліоратива *Катині* (село Катинь відоме через масові розстріли інтернованих поляків, здійснені органами НКВС в часи Другої світової війни) дуже близьке до семантики множинних форм від топонімів *Крути, Базар*, що також є маркерами прецедентних ситуацій. Топоніми *Крути* і *Базар* відсилають до національно вагомих подій української історії – загибелі близько 300 українських студентів та гімназистів у нерівному бою з більшовиками під Крутами (1918 р.) та загибелі 359 бійців УНР, полонених більшовиками й розстріляних

через відмову перейти на бік Червоної армії (1921 р.). Зрозуміло, що в СРСР ці факти замовчувалися. У сучасному національно-патріотичному дискурсі ці топоніми розглядаються як символи одночасно трагічної поразки й героїчного подвигу в ім'я України [8, с. 26–27]. В аналізованих текстах множинні форми цих топонімів (для лексеми *Крути* форма незмінна, однак значення множини) набувають символічної конотації „злочини радянської влади“. Тому в художніх текстах ці прецедентні ситуації можуть служити основою для формування одного прагматично-смыслового ряду з номінаціями на позначення місць ув'язнення: *Це Бог вже нашими устами / Грозить вчаділим Чингізханам – / За Соловки, за Сахалін, / За всі наруги – голод, мори, / За ці розп'яті наші бори, / За Казахстанів глум і біль, – / За Крути, Базарі, Берези...* [9, с. 217–218].

Таким чином, поетичний словник І. Хмілья характеризується досить вагомою за обсягом групою відонімних плюральних номінацій, утворених на базі прецедентних феноменів. Функціональний аспект аналізованих індивідуально-авторських новотворів засвідчує тенденцію до узагальненої номінації, до розширення конотативного поля відповідних прецедентних знаків, що зумовлено, по-перше, варіативністю сприйняття відповідних прецедентів в українській лінгвокультурі, а по-друге, зіткненням узуального та індивідуально-авторського в процесі художньої репрезентації картини світу.

Література

1. *Вокальчук Г. М.* Авторські лексичні новотвори, мотивовані прецедентними феноменами, у поетичному словнику ХХ століття / Г. М. Вокальчук // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К. : Українське агентство інформації та друку „Рада“, 2007. – Т. XVII. – С. 148–160.
2. *Караулов Ю. Н.* Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – Изд. 7-е. – М. : Изд-во ЛКИ ; УРСС Эдиториал, 2010. – 264 с.
3. *Колоїз Ж. В.* Українська оказіональна деривація : монографія / Жанна Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 310 с.
4. *Мазепа Іван* / Енциклопедія українознавства : словникова частина. [У 10-ти т.]. Т. 4. [Кр – Мі] / гол. ред. Володимир Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1962. – С. 1430–1432.
5. *Селіванова О. О.* Прецедентний феномен / Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – С. 591–592.
6. *Серажим К. С.* Дискурс як соціолінгвальне явище : методологія, архітекtonіка, варіативність. [На мат. сучасної газетної публіцистики] : монографія / за ред. В. Різуна. – К. : [б.в.], 2002. – 392 с.
7. *Суперанская А. В.* Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.
8. *Тараненко О. О.* На теми сучасного українського ономастикону: тенденції конотативних нашарувань / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2010. – № 1. – С. 14–36.
9. *Хміль І.* Гомін Полісся : поезії / Іван Хміль. – Вінніпег : [б. в.], 1960. – 243 с.
10. *Хміль І.* Ду з кобзою / Іван Хміль. – Чикаго : [б. в.], 1962 – 244 с.
11. *Шевченко Т.* Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Країна Мрій, 2008. – С. 159–165.

Dorogovych N. O. Occasional Nominations Motivated by Precedent Names in Poetic Texts by Ivan Hmil

The article deals with the expressive possibilities of plural forms of proper names formed on the basis of precedent phenomena in poetic texts by Ivan Hmil.

Key words: grammatical category of number, expressiveness, onym, precedent phenomenon.

Дорогович Н. О. Окаzionaliальные номинации, мотивированные прецедентными именами, в поэтических текстах Ивана Хмил

В статье рассматриваются экспрессивные возможности отонимных форм множественного числа, образованных на базе прецедентных феноменов, в поэтических текстах Ивана Хмил.

Ключевые слова: грамматическая категория числа, экспрессивность, оним, прецедентный феномен.